УДК 94(477+571) «185/190»:323.329:323.12(=411.16) Кальян С. Є.

Юдофобські настрої російської інтелектуальної еліти (друга половина XIX ст.)

Розглядається юдофобство у контексті антизахідницьких, антимодерністських переконань інтелектуальних верств Росії, а також наростаючих націоналістичних та шовіністичних настроїв.

Ключові слова: *юдофобство, єврейство, асиміляція, русифікація, націоналізм, шовінізм.*

Початок другої половини XIX ст. засвідчив, що позиція російських інтелектуалів, як і в попередній час, характеризувалася або співчуттям до єврейства, або яскраво вираженим негативізмом. Негативізму було значно більше: у свідомості частини російського суспільства укорінилися певні негативні стереотипи, міфи, настанови стосовно єврейства. Цьому сприяла, передовсім, кількасотлітня антиєврейська політика офіційних кіл. Згодом в дію вступили й інші чинники. Так, друга половина XIX ст., як відомо, стала переломним часом у розвитку Російської імперії – почалося упровадження капіталістичної системи. Модернізаційні процеси в імперії сприяли тому, що благополуччя й багатство декого з–поміж євреїв почало стрімко зростати, а це, в свою чергу, сприяло посиленню негативних настроїв щодо єврейства в середовищі російської еліти. Про це можна судити хоча б з поеми Н. Некрасова (1821 – 1877) озаглавленої «Балет», з численних висловлювань провідних умів Росії, які виступали проти єврейського народу. Так, професор Московського університету математик Н. Бугаєв (1837 – 1902; батько поета–символіста Андрєя Бєлого) вважав євреїв ворогами людства; професор Санкт–Петербурзького університету, хімік Д. Менделєєв (1834 – 1907) також був добре відомий своїми антисемітськими поглядами. Істориком–юдофобом «за професією» [1,29] євреї називали Д. Іловайського (1832 – 1920).

Про те, що євреї привносять у Росію західні впливи, які розкладають державу, почали голосно твердити російські слов'янофіли. Особливо непримиренною була точка зору провідного ідеолога слов'янофільства І. Аксакова (1823 – 1886). Його публікації в наскрізь просякнутому антисемітизмом «Дне» у 60–х роках XIX ст. свідчать, що він, з одного боку, твердячи, що росіяни «ніколи не ворогували з євреями», та підтримуючи свободу єврейства у побуті, самоуправлінні, освіті, торгівлі, навіть у проживанні по всій Росії, з іншого боку, наголошував, що «ми не можемо бажати для них адміністративних і законодавчих прав у Росії» [2,469]. Забезпечення останнього було б можливим тільки тоді, коли б росіяни

оголосили, що відрікаються і відмовляються «від християнського провідного світла» [2,469].

І. Аксаков, розмірковуючи над тим, «Що таке євреї стосовно християнської цивілізації» (так називалася одна із його статей у «Дне») однією із вад єврейства називав юдаїзм. Тож твердив: «Якби євреї відступилися від своїх релігійних вірувань і визнали Христа справжнім месією, ніякого єврейського питання і не існувало б. Вони відразу злилися б з тими християнськими народами, серед яких мешкали» [3,473]. У противному випадку християни і євреї «виключають один одного». Вважаючи християнство «вінцем юдаїзму», І. Аксаков твердив, що християнство немислиме без свого попередника – юдаїзму, а юдаїзм тільки у християнстві «знайшов своє пояснення і виправдання» [3,474].

Шукаючи відповідь на питання, ким же є євреї у XIX ст., І. Аксаков бачив у них «втілення історичного періоду, що віджив себе», «застиглий, минулий момент загальнолюдського духовного розвитку, загальнолюдської свідомості, ... якого прагнення на подальше історичне життя рівнозначні запереченню всього наступного після нього розвитку людства»; єврей – анахронізм, який не має «значення сучасного» [3,474]. А висновок зводився до того, що єврей у своїй свідомості «продовжує розпинати Христа» і відчайдушно боротися в думках за «віджиле право духовної першості».

Роздумуючи про вихід із становища, що склалося, І. Аксаков вказував, що їх може бути кілька. Один, – «зректися жидівства та прийняти ті начала, які складають закон усього просвіченого світу». Інший, – «шлях невір'я: перестати бути жидом, не зрікаючись жидівства, але не ставати й християнином, а чимось середнім, якоюсь моральною і розумовою амфібією» [3,475]. Закликаючи євреїв, які «не визнають для себе інших основ, крім «загальнолюдської цивілізації», визначити і проголосити, що ж із цієї цивілізації буде «вибрано, вижато, проціджено» і прийнято ними за обов'язковий кодекс, І. Аксаков твердив, що не прийнявши християнства «в душу щиро і свідомо, не визнавши відкрито його влади над собою», євреї «стають у неправдиві, нещирі стосунки до європейської цивілізації» [3,478–479]. Тож був переконаний, що історія цивілізації «повинна визначити місце, яке займає в ній елемент іудейський». Особливо це стосувалося, на його думку, Німеччини, де діяльність євреїв, які «відстали від Мойсеєвих» і не пристали до якихось інших вірувань, досить потужна, від чого «германський дух досить змілів», змілів від «єврейських інгредієнтів» [3,479]. Ще більш небезпечним, на думку І. Аксакова, буде вторгнення євреїв «в духовне життя російського народу, яке все пронизане началом релігійним».

Варто звернути увагу і ще на одну із аксаковських публікацій 1867–го року в газеті «Москва». Вона була озаглавлена «Не про емансипацію євреїв варто говорити, а про емансипацію росіян від євреїв». У ній він твердив, що євреї у західних і південних губерніях – «одне з найбільш привілейованих племен в Росії» [4,479]. Характерно, що, відзначаючи, що євреї мають всі права, окрім того, щоб селитися поза смугою, І. Аксаков зауважував, що вони «утворюють із себе особливі єврейські товариства, мають своє окреме, законом захищене, самоуправління», тобто є «державою в державі» [4,480]. (Показово, що ідея єврейської «держави в державі» не покидала І. Аксакова десятиліттями – на початку 80–х він повернеться до неї знову, наприклад у статті під назвою «З приводу статей Брафмана про кагал»

[5,508]). Він вимагав знищення кагалу, хоча офіційно останній був заборонений владою ще 1844 року, та знищення єврейського самоуправління. Він наголошував, що припинивши визнавати «євреїв як окреме громадянське суспільство», уряд визволив би їх від влади рабинів, цадиків і т. д. [4,481]. Критикуючи політику самодержавства. І. Аксаков виступав проти існування казенних державних училищ, гімназій, «інспекцій та дирекцій» тощо. Разом з тим він підкреслював, що «єврейському владарюванню» сприяла свого часу і «премудрість польських королів і польської шляхти». (Ідея «вини» поляків звучатиме і з часом – у статті початку 80–х «Чи є бажаним розселення євреїв Росією» [6,498–505]). Щоб побороти такий стан речей необхідно було б, за твердженням І. Аксакова, емансипувати російських людей від «єврейського іга» на заході і частково на півдні Росії, маючи завданням найперше «користь *своїх*, свого народу» [4,481–482].

Проголошуючи, що «Росіяни в Росії не в безпеці і безсилі проти єврейського фанатизму!», І. Аксаков зауважував: «Коли б народна самосвідомість у нас була живою органічною силою, живим могутнім двигуном нашої політики, ... то не існувало б ні польського, ні єврейського, ні німецького питання» [4,482–483].

У червні 1881 року у газеті «Русь» з'явилася стаття І. Аксакова «Ліберали» з приводу розгрому євреїв», у якій він висловився у зв'язку, з його точки зору, народною розправою над євреями на півдні та південному заході Росії. Зокрема, І. Аксаков зауважував, що в результаті погромів побитих євреїв було стільки ж, скільки й побитих росіян, якщо не менше [7,484]. Погромники були безкорисливими, а піднялися вони внаслідок економічного єврейського іга. Таким чином, якщо у 60–ті роки XIX ст. основним лейтмотивом у І. Аксакова була ідей про те, що юдаїзм і християнство не сумісні, то на початку 80–х він заговорив про економічні підстави несприйняття єврейства. Його не влаштовували єврейська мова та єврейський одяг, «якийсь середньовічно–німецький»; він твердив, що єврейське «плем'я» «створено було не для якого–небудь великого політичного жереба», а тому й «зійшло з політичної арени історії». Зрештою І. Аксаков виступав проти «невірного» виразу «єврейська національність». Не влаштовував його і вираз «росіяни Мойсеєвого закону», якими можна було назвати і караїмів, а тому пропонував інший – «російські талмудисти» [8,493].

Твердячи, що складається єврейське «світодержавство», яке підточує християнський світ за допомогою «сили грошей», І. Аксаков наголошував на тому, що визнавати за євреями «здатність до щирого місцевого патріотизму» означає помилятися [8,494]. Він виправдовував «пробудження» антисемітизму в Германії, вбачаючи у ньому «ознаку часу», яка свідчить про пробудження суспільної свідомості, і пророкував західно–європейському християнству боротьбу «на смерть з юдаїзмом» [8,494–495]. Щодо Росії то його висновок зводився до того, що, по–перше, говорячи про євреїв у Росії, можна говорити «тільки про більший чи менший ступінь» шкоди, яку наносять росіянам євреї, і, по–друге, про те, що краще б їх у Росії не було зовсім [8,497].

Інші статті початку 80–х («Нормально ли положение евреев в нашем Западе и Юге, и их отношение к местному населению?», «О том, как бы обезвредить евреев для христианского народонаселения», «Обезвредятся ли евреи, преобразовавшись в культурный слой?», «Воззвание Кремье, обращенное к евреям от лица Всемирного Израильского Союза» та

інші) свідчать тільки про те, що жодних позитивних змін у сприйнятті І. Аксаковим єврейства не відбулося. Євреї проголошувалися так само експлуататорами, які прагнуть до світового панування, а проблемою Росії називалася та, яка була пов'язана з «знешкодженням» євреїв.

Знайомство із аксаковськими настановами російському суспільству підводить до висновку про те, що його заклики, твердження, переконання були суголосними Марксовим. Тобто твердження про необхідність емансипації росіян від євреїв, «єврейського іга», і думка про те, що єврей – «анахронізм», «минулий момент» загальнолюдського розвитку, й ідея про те, що євреї становлять «окреме громадянське суспільство» та інші були надто суголосними переконанням К. Маркса про необхідність емансипації людства від єврейства, про нездатність єврея до історичного розвитку, про його несумісність із духом часу та іншими. Це говорить про те, що російське слов'янофільство, представником якого і був І. Аксаков, підживлювалося із європейських (зокрема соціалістичних) джерел, абсорбуючи з них ідеї, які не сприяли національній толерантності.

Але не тільки позиція І. Аксакова свідчила про посилення антисемітських настроїв серед росіян. Для підтвердження цієї думки варто звернутися до поглядів Ф. Достоєвського. Так, якщо на початку 60–х Ф. Достоєвський (1821 – 1881) виступав за відміну антиєврейських законів, то на початку 70–х його заклики були вже іншими. Підтвердженням цього є публікація «Щоденника письменника» [9] – своєрідного художньо–публіцистичного журналу, об'єднаного, за висловом Г. Фрідлендера, особою автора. Ф. Достоєвський наголошував, що російський народ дивиться на євреїв «без будь–якої упередженої ненависті» [10,4]. У той же час вважав, що єврейство відчуває ненависть до «корінного населення».

Ф. Достоєвський твердив, що особисто він не може «повірити крикам євреїв», що вже так вони «забиті, замучені і принижені» [10,7], які, як він вважав, мають за всіма ознаками державу в державі. Для письменника були незрозумілими ті пояснення, відповідно до яких створення такої держави в державі стало наслідком гонінь, прагненням до самозбереження, оскільки єврей не зрівняний у правах з корінним населенням. «Але, – писав Ф. Достоєвський, – ось що мені здається: коли б він був і зрівняним у правах, то нізащо б не відмовився б від своєї держави в державі» [10,9].

Ф. Достоєвський задумувався над тим, що якщо євреїв зрівняють у правах з корінним населенням, то «чи не получать вони вже тоді щось більше, щось зайве, щось верховне проти самого корінного населення?» [10,10]. Адже єврейству, твердив він, там добре, «де народ є невігласом, чи невільним, чи мало розвиненим економічно». «І замість того, щоб... впливом своїм підняти цей рівень освіченості, посилити знання, породити економічні здібності у корінному населенні, замість цього єврей, де не поселявся, там ще більше принижував і розбещував народ, там ще більше знічувалося людство, ще більше падав рівень освіти, ще більш відразливо поширювалася... бідність, а з нею і відчай» [10,11], – твердив він.

Пророцтво Ф. Достоєвського зводилося до того, що наступає царство єврейства, яке охоплює весь світ, замість християнства, що «не вдалося» [10,13].

Загалом, як відзначають дослідники, ненависть до єврейства проходить через усі (й «ліві» і «праві») російські політичні течії 1860 – 1870–х років. «Ліві» вбачали в євреях чужих західних буржуа, які живуть за рахунок слов'янських народів, які несуть в Росію шкідливі західні впливі, спри-

яють розповсюдженню капіталізму. Тобто до юдофобства призводила і майже суцільна антизахідницька налаштованість російського суспільства. Крім того, як зазначає І. Барталь, єврей поставав як пособник польської експлуатації, що відійшла в минуле [11,209]. «Російські ліві стояли в епоху Олександра II на позиціях аграрного соціалізму різних відтінків. Звільнення російського суспільства повинно було відбутися відповідно до поглядів рухів типу Народної волі», з поверненням докапіталістичної ситуації. Вони вірили, що світ майбутнього складається із селянських асоціацій, схожих на ті уявні вільні общини, які нібито існували в Росії до закріпачення селян, яке було проведене польськими «панами», російськими царями та єврейськими орендаторами. У межах цих спільних для усіх прибічників аграрного соціалізму уявлень євреї, як активні учасники потрійного союзу між деспотичним режимом, польськими поміщиками та єврейським орендатором–експлуататором, відігравали особливо негативну роль» [11,209].

Погляди тогочасних російських консерваторів різнилися незначною мірою. Для них єврей також поставав як представник Заходу, що негативно впливав на країну. Єврей був небезпечним для порядку, що закріпився, «німцем», який був ворожим російській державності, «французом», лібералом, «масоном», членом таємної міжнародної організації, яка запланувала заволодіти Росією «відповідно до планів підкорення і експлуатації всього людського роду у рамках глобальної єврейської змови» [11,209–210].

Не меншою, а, може, й більшою мірою поширенню антисемітизму сприяли люди, які відійшли від єврейства, від юдаїзму (що дозволило, приміром, Н. Пирогову, у 1860 році твердити: «Голові недоброзичливці євреїв – самі євреї»). Зокрема, це стосується колишнього ксьондза (позбавленого сану «за блудне життя»), який перейшов у православ'я, І. Лютостанського. У 1876 році І. Лютостанський видав книгу «Об употреблении евреями–сектантами христианской крови для религиозных целей, в связи с вопросом об отношении к христианству вообще», в якій, з–поміж іншого, з юдофобських позицій повів мову про ритуальні вбивства у євреїв. Книга була плагіатом офіційної записки епохи Миколи І з додаванням перекручених цитат із Талмуду та єврейських книг. Перед виходом книги І. Лютостанський пропонував Ш. Мінору заплатити йому 500 руб. за відмову її опублікування...

Книга І. Лютостанського користувалася попитом в урядових колах. Так, шеф жандармів К. Мезенцев, закупивши велику кількість її екземплярів, розсилав книгу співробітникам жандармерії [12]. Тим самим у свій спосіб сприяв розбурхуванню антисемітських настроїв.

Із спростуванням основних положень книги І. Лютостанського виступили хрещений єврей професор Петербурзької Духовної Академії гебраїст Д. Хвольсон, столичний протоієрей В. Протопопов, князь Н. Голіцин із Варшави, редактор «Гамеліца» О. Цедербаум та вся ліберальна преса – журнали «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Дело» та ін. І. Лютостанського звинуватили в некомпетентності та компілятивності [13].

Згодом з'явилася нова книга І. Лютостанського «Талмуд та євреї» (т. 1 у 1879 р. у Москві, а 2–ий та 3–ій – у 1880 р., у Петербурзі), яка ще раз засвідчила антисемітську позицію автора.

Доклав зусиль для дискредитації єврейства і вищезгадуваний вихрест Я. Брафман (1825 – 1879), який 1867 року активно публікувався у «Виленском вестнике», а за два роки випустив «Книгу кагала» [14], у якій пробував викласти ті засоби, якими нібито користуються євреї, всупереч законам, які обмежують їхні права.

Згодом, у 1895 році, з'явилася брошура «Тайна єврейства», яка також приписувала євреям численні гріхи.

Росія мала змогу не тільки «зачитуватися» антисемітськими опусами, але й «живитися» нами в театрі. Так, у 1900 році не тільки в петербурзькому театрі А. Суворіна, але й у провінційних театрах під назвою «Контрабандисти» йшла юдофобська п'єса хрещеного єврея С. Ефрона–Литвина «Сини Ізраїля».

Свій «вклад» у поширення антисемітських настроїв внесла і російська преса. Так, у 1879 році напівофіційне «Новое время» публікувало витримки із «Перемоги семітизму над германізмом» В. Марра, говорячи, що подібне очікує й на слов'ян. У 1880 році на шпальтах газети світ побачив анонімний лист [15] під заголовком «Жид іде!». Автор листа по–своєму зачепив «єврейське питання». Зокрема, він висловив занепокоєння у зв'язку з тим, що кількість євреїв–студентів постійно зростає, їх пропорція у вищих навчальних закладах значно вища ніж пропорція у загальній масі населення. Анонімний автор переймався, що через деякий час єврейство підпорядкує собі не тільки «практичні» професії, але й буде головною розумовою силою, чого не можна припускати і з цим, як твердив автор, слід боротися. Таким чином, «Новое время» перейшло на крайні націоналістичні позиції і на всю Росію невпинно проголошувала гасло «Жид іде!». У зв'язку з вищевикладеним варто акцентувати особливу роль преси, яка не залишалася осторонь від нагнітання юдофобства в суспільстві.

Підйом новітнього російського антисемітизму був пов'язаний із процесами політизації російського суспільства, з появою сучасних засобів масової інформації.

На євреїв «Новое время» намагалося списати у 1881 році вбивство царя Олександра II.

Після антиєврейських погромів початку 80–х, кількість антисемітів у Російській імперії збільшилася. Так, до антисемітської пропаганди долучилися члени загальноросійських народницьких організацій. Народники побачили в єврействі представників капіталізму – експлуататорів народних мас. Розгортаючи роботу на українській землі, члени «Народної волі» поширювали прокламації, котрі носили юдофобський характер. Серед них найбільш відомими є: «Исполнительный комитет украинскому народу» (30.08.1881), «От киевских социалистов «Народной воли» украинскому народу. Письмо первое» (20.02.1883), «От киевских социалистов «Народной воли» украинскому народу. Письмо второе» (10.06.1883).

Свій сумний вклад у розпалювання національної ворожнечі вніс і «Южно–российский рабочий союз» і зокрема його листівка «Слово тайного братства «Земля и Воля» ко всем чиновникам нашего края» (30.01.1881).

Згадаємо й анонімну народницьку листівку, що поширювалася в окремих регіонах України весною 1882 року і мала назву «Гей, гей – пора вставать, пора землю добывать».

Антисемітська агітація стала загрозливою, коли з 28 серпня по 7 вересня 1903 року в петербурзькій газеті «Знамя» П. А. Крушеван надрукував

«Протоколы сионских мудрецов» («Протоколи Старшин Сіону») – цю суперфальшивку XX ст., де йшлося про страшну всесвітню змову євреїв проти решти людства. У «Протоколах...», з–поміж іншого, була спроба довести, що саме євреї відповідальні за все те, що так чи інакше викликало несприйняття у різних верств європейців – лібералізм, парламентську демократію, фінансовий капіталізм, марксизм, анархізм, пресу тощо [16,134].

Таким чином, розпаленню юдофобства сприяли антизахідницькі, антимодерністські переконання інтелектуальних верств Росії, як і наростаючі націоналістичні та шовіністичні настрої. Останні зумовлювали мислення і дію у напрямку асиміляції та русифікації та фактично виключали можливість національної толерантності до єврейства з боку росіян.

Література

1. *Дубнов С.* Об изучении истории русских евреев и об учреждении Русско–еврейского исторического общества // Восход. – 1891. – Апрель – сентябрь.

2. *Аксаков И.* Следует ли дать евреям в России законодательные и административные права? // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно–русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2–е. – Т.3. – СПб., 1900.

3. *Його ж.* Что такое «евреи» относительно христианской цивилизации // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно–русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2–е. – Т.3. – СПб., 1900.

4. *Його ж.* Не об эмансипации евреев следует толковать, а об эмансипации русских от евреев // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно–русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2–е. – Т.3. – СПб., 1900.

5. *Його ж.* По поводу статей Брафмана о кагале // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно–русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2–е. – Т.3. – СПб., 1900.

6. *Його ж.* Желательно ли расселение евреев по России // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно–русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2–е. – Т.3. – СПб., 1900.

7. *Його ж.* «Либералы» по поводу разгрома евреев // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно–русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2–е. – Т.3. – СПб., 1900.

8. *Його ж.* Иудаизм как всемирное явление // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно–русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2–е. – Т.3. – СПб., 1900.

9. *Достоевский Ф.М.* Собрание сочинений в пятнадцати томах. – СПб., 1988 – 1996. – Т.14. Дневник писателя. 1877, 1880, август, 1881. – СПб.: «Наука», 1995. – Режим доступу – http://www.rvb.ru/dostoevski/toc.htm

10. *Його ж.* Еврейский вопрос. – М., 1995.

11. *Барталь И.* От общины к нации: евреи восточной Европы в 1772 – 1881 гг. – Иерусалим, М., 2007.

12. *Россия. Эпоха «Великих реформ» (1855–81)* // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу – http://www.eleven.co.il/article/15441#04

13. *Брачев В.* Жизнь и литературная деятельность И. И. Лютостанского. – Режим доступу – http://www.rus–imperia.com/7_2004/cult1.html

14. *Брафман Я.* Книга кагала. Всемирный еврейский вопрос. – К., 2004.
15. *Жид идет! Письмо в редакцию* // Новое время. – 1880. – 23 марта.
16. *Евреи в современном мире.* / Составители П. Мендес–Флор, Й. Рейнхарц. – Т.II. – Иерусалим; М., 2006.

Кальян С.Е. Юдофобские настроения российской интеллектуальной элиты (вторая половина XIX ст.)

Рассматривается юдофобство в контексте антизападнических, антимодернистских убеждений интеллектуальных слоев России, а также нарастающих националистических и шовинистических настроений.

Ключевые слова: *юдофобство, еврейство, ассимиляция, руссификация, национализм, шовинизм.*

Kalyan, S.Ye. Judaeophobia mind-sets among the Russian intellectual elite (the second half of the 19th century)

Review of the Judaeophobia in the context of anti-Western and anti-modernistic convictions reigning in the intellectual strata in Russia, and the increase of nationalistic and chauvinistic mind-sets.

Key words: *Judaeophobia, the Jewry, assimilation, Russification, nationalism, chauvinism.*